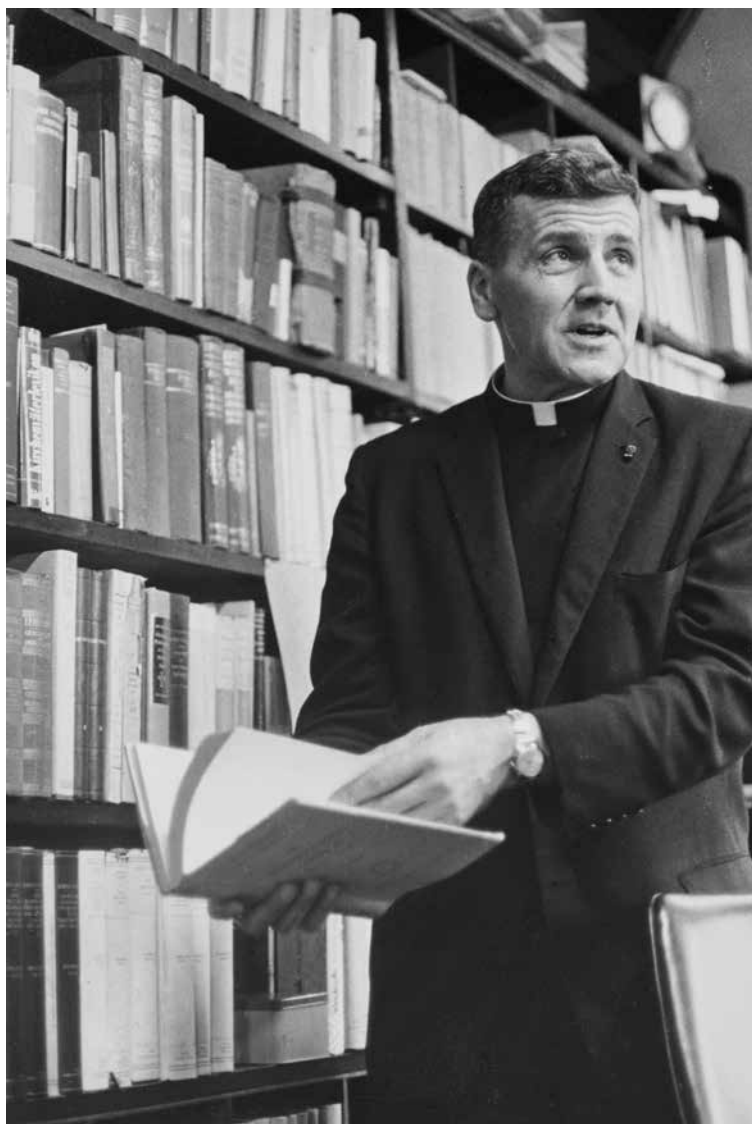

De pater en de filosoof

Toon Horsten

De pater en de filosoof

De redding van het Husserl-archief

Uitgeverij
**VRJ
DAG**

“Tradition means giving votes to the most obscure of all classes, our ancestors. It is the democracy of the dead. Tradition refuses to submit to the small and arrogant oligarchy of those who merely happen to be walking about.”

– G.K. Chesterton in ‘Orthodoxy’ (1908)

Inhoud

Inleiding	9
I Drie koffers voor Berlijn	11
II In oorlogstijd	69
III De obsessie van een franciscaan	175
Nawoord	261
Dankwoord	271
Namenregister	275
Bibliografie	281

Pater Van Breda en Theresia Van Breda
(Foto Frans Horsten)

*Het begon zoals het meestal begint. Met een herinnering. Een flard.
In dit geval: een foto.*

Het beeld moet eind jaren zestig gemaakt zijn in Wortel, een kerkdorp bij Hoogstraten, in de tuin van mijn grootouderlijk huis. In de loop van enkele jaren werd er door mijn vader en zijn broers en zussen op grote schaal getrouwd, wat steevast gevierd werd met een receptie in de tuin achter het huis waarin ze allemaal waren opgegroeid. Op de foto is mijn al bejaarde grootmoeder Theresia Van Breda tijdens een van die feesten te zien, in een fleurige bloemenjurk, terwijl ze iets uit haar handtas haalt. Duidelijk geamuseerd, een beetje schalks zelfs, kijkt ze naar de man naast haar. Een lachende pater met gesteven priesterboord, die heel ontspannen in het leven lijkt te staan, met een sigaret tussen de vingers.

Ik had hem al eerder gezien. In een beverige Super 8-film over die zomerse huwelijksfeesten kwam hij even onscherp in beeld, terwijl hij lachend zijn hoofd om een muurtje stak. Pas toen ik de foto zag, vroeg ik aan mijn vader wie die man eigenlijk was. Hij bleek de lievelingsneef van mijn grootmoeder te zijn. Haar vertrouwenspersoon. Als mijn grootmoeder met een probleem zat, dan werd de pater erbij gehaald. Vaak deed zich dat niet voor, maar als het nodig was, was hij er. Ook als er iets gevierd moest worden, was hij er telkens bij.

Wat die pater precies deed, kon mijn vader niet meteen zeggen. Iets met filosofie aan de universiteit van Leuven. Hij stond op, liep

naar een kast en begon in een grote doos te rommelen. Een van mijn vaders vele bijzonderheden is dat hij een enthousiast verzamelaar is. Een paar minuten later lag de doodsbrief van de pater voor me op tafel. Op dat moment kreeg hij ook een naam: Herman Leo Van Breda. Hij bleek mijn grootmoeder amper drie jaar te hebben overleefd. Zijn overlijdensbericht omvatte een indrukwekkende opsomming officiële eretekens van de staten West-Duitsland, Nederland, België en Israël. Plus een eredoctoraat en een erkenning als 'weerstander' tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Mijn familie bleek, zo leek het wel, een held te hebben voortgebracht. Wat hij had gedaan om dat allemaal te verdienen, kon niemand precies zeggen. Het bleef bij de vaststelling dat hij ooit had bestaan.

I

Drie koffers voor Berlijn

Joden zijn het. Drie Joden. Joden die leven in een tijd waarin je niet om die omschrijving heen kan, zelfs als je dat zou willen.

Urenlang zitten ze te discussiëren en te drinken. Over Hitler hebben ze het. Over welke rol Oostenrijk nog kan spelen. Over wat Engeland zal doen als het tot een grote Europese oorlog mocht komen. Over literatuur. Over het zionisme en wat het betekent om Jood te zijn. En over geld. Ondertussen verzetten ze enorme hoeveelheden drank.

De eerste, Stefan Zweig, is een van de populairste Oostenrijkse schrijvers van zijn tijd. Hij verkoopt astronomische aantallen van zijn verhalenbundels, nouvelles, romans, historische portretten en biografieën. Hij is een 'Jood door toeval', een telg van een welstellende familie die hem geen religieuze opvoeding heeft gegeven. Als de nationaalsocialisten in Duitsland aan de macht komen en ook in Oostenrijk steeds meer invloed krijgen, besluit hij zijn huis in Salzburg achter te laten en naar Londen te trekken. De vraag of hij zich al dan niet een Jood voelt, is niet meer aan de orde; de politiek beslist voor hem dat hij er een is. Nu, in het najaar van 1937, is hij terug in zijn hoofdstad, Wenen, voor wat zijn laatste bezoek aan de stad zal blijken.

Ook Joseph Roth is voor even teruggekeerd. Hij woont en werkt ondertussen als balling in Parijs. Een lezingentournee brengt hem voor een afscheidsbezoek naar de stad waar hij studeerde en waar hij in de jaren meteen na de Eerste Wereldoorlog zijn journalistieke debuut maakte met stukken die hij ondertekende met *Der rote Joseph*. Wenen was de hoofdstad van

Oostenrijk-Hongarije, de in 1918 verdwenen dubbelmonarchie waarnaar Roth grote heimwee koestert. Op dat moment is hij een van de bestbetaalde Duitstalige journalisten en heeft hij al een reeks romans geschreven die vooral na zijn dood zullen uitgroeien tot klassiekers. Met *Hiob* en *Radetzkymarsch* heeft hij zijn naam al enigszins gevestigd, qua populariteit moet hij in Zweig evenwel veruit zijn meerdere erkennen. Hij woont al jaren in hotelkamers, onderhoudt zijn vrouw die in de psychiatrie zit en drinkt veel meer dan goed is voor een mens. De voor schotten van zijn uitgevers en opdrachtgevers volstaan al lang niet meer om zijn levensstijl aan te houden. Stefan Zweig staat stijf van de bewondering voor zijn dertien jaar jongere vriend Roth, en stopt hem regelmatig wat geld toe.

Nu ze alle twee nog eens in de stad zijn, hebben ze afgesproken in de bar van hotel Bristol. Zweig heeft ook Soma Morgenstern gebeld. Morgenstern is Roths oudste vriend, met wie hij bovendien een Joodse jeugd in Galicië deelt – al hebben ze elkaar pas in Wenen leren kennen. Ook Morgenstern combineert literatuur met journalistiek. Hij woont nog steeds met vrouw en kind in Wenen. Sinds ze in oktober 1934 ruzie maakten (Morgenstern beschuldigde Roth van plagiaat), hebben ze elkaar niet meer geschreven of gezien. Met één telefoontje brengt Zweig de twee vrienden weer samen. Het leidt tot een verzoening.

Tijdens die herfstdagen van 1937 eten en drinken de drie vrienden tegen hun wanhoop en vertwijfeling op, in bars en restaurants overal in de stad. Wanneer Zweig tijdens een taxi-rit naar een restaurant vertelt dat hij ook langs is geweest bij zijn vriend Sigmund Freud, begrijpt Roth daar weinig van.

Roth heeft het niet op Freud begrepen – hij vindt de beroemde Weense psychiater een humorloos sujet. Zweig stelt met overtuiging dat Freud wel humor heeft, erg veel zelfs. Roth moet er diens studies over humor maar eens op na lezen. Alleen als verzamelingen van moppen zijn die al de moeite waard. Dat bewijst niks, is het oordeel van Roth. Het is niet omdat je een grap begrijpt, dat je ook iets over het wezen van de humor te zeggen hebt.

Wanneer de naam van Henri Bergson valt, de Franse filosoof die met *Le rire* uit 1901 een invloedrijk boek over humor schreef, wordt Zweig zelf ook enigszins filosofisch: hij koppelt de discussie aan de situatie waarin ze zich alle drie bevinden. Biedt het geen troost dat ook vooraanstaande tijdgenoten als Bergson en Freud, twee van de belangrijkste denkers van het moment, Joods zijn, vraagt hij zich hardop af. Morgenstern, die zich tot dan afzijdig heeft gehouden, mengt zich in de discussie. “Als we daar troost uit kunnen putten, zou ik nog twee namen willen toevoegen: Edmund Husserl en Georg Simmel. Het zijn er dus geen twee, maar vier.” Zweig denkt er even over na en vraagt zich af of de socioloog en filosoof Georg Simmel wel zo belangrijk is. Hij gelooft van niet. Dan zegt hij: “Ik begrijp niet hoe ik Husserl kon vergeten.”

Joden zijn het. Drie Joden.

Bergson, een filosoof die in 1927 de Nobelprijs voor literatuur kreeg. Freud, de grondlegger van de psychoanalyse, die met groot gemak evenveel enthousiaste medestanders als fer-

vente tegenstanders ronselt. En Husserl, de filosoof om wie Stefan Zweig zich wel voor het hoofd kan slaan omdat hij niet meteen aan hem dacht.

Waar heeft Edmund Husserl die eer aan te danken?

Samen met Friedrich Nietzsche zet Husserl bij de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw alle filosofische zekerheden van de voorbije eeuwen op losse schroeven. Nietzsche doet dat door een splinterbom te gooien, een cocktail van filosofie, retoriek en literair talent. Met een hevige steekvlam tot gevolg, die een voorlopig einde maakt aan het onderscheid tussen lichaam en geest, waar de filosofie al eeuwen aan vasthield. In één moeite door verklaart hij ook God dood. Husserl kiest voor een heel andere weg: hij wil niets minder dan de filosofie (én de wereld) redden.

Friedrich Nietzsche en Edmund Husserl. Het verschil tussen twee filosofen kan nauwelijks groter zijn. Waar Nietzsche een filosoof is wiens werk vooral een grote *impact* heeft (de knal in het denken die hij veroorzaakt galmt nog lang na), is Husserl eerder iemand met veel *invloed*. Husserl is een filosoof die veel leerlingen en navolgers heeft, die een methode ontwikkelt, en op wiens werk door een paar generaties filosofen zal worden verdergebouwd. Allebei treden ze aan het einde van de negentiende eeuw op de voorgrond, een eeuw waarin de wetenschappen grote vooruitgang boeken. De taal van de wiskunde en de natuurwetenschappen regeert en bepaalt het discours. De filosofie is op zoek naar een andere invulling, naar een nieuwe plaats in die nog steeds veranderende wereld. Nietzsche probeert die te vinden door een heel persoonlijke wereldbeschouwing uit

te bouwen, ingebed in de tijd waarin hij leeft. De figuur, de individualiteit van de filosoof, staat centraal. De grens tussen literatuur en filosofie wordt bij Nietzsche dunner dan ze ooit is geweest. Bij Husserl is dat helemaal anders. Hij probeert fundamenteën te leggen voor de filosofie als strenge wetenschap, en hij wil haar net wél algemene en absolute geldigheid geven. De ambitie van Husserl is enorm. Hij wil met zijn filosofische leer, de *fenomenologie*, niets minder dan het sluitstuk leveren van de westerse filosofie.

Husserl promoveerde eerst in de wiskunde alvorens zich tot de filosofie te wenden, en dat was allesbepalend voor zijn denken. Voor Husserl is de wiskunde als vanzelfsprekend de maatstaf voor elke logisch opgebouwde theorie. Dat de natuurwetenschappen exacte, verklarende wetenschappen zijn geworden, in de voorbije eeuw enorme vooruitgang hebben geboekt, en hun bereik tot haast alle domeinen van de werkelijkheid hebben uitgebreid, danken ze aan hun omarming van de wiskunde en het mathematische denken. In die mate zelfs dat de filosofie verweesd achter lijkt te blijven. Heeft ze nog wel bestaansrecht in de tijd van de wetenschappen? Alsof dat nog niet erg genoeg is, wordt met het ontstaan van de psychologie in de negentiende eeuw ook het *bewustzijn* (de geest of de ziel) het onderzoeksdomein van een gespecialiseerde ervaringswetenschap. De filosofie is verworpen tot een koning zonder land. Bij gebrek aan een eigen domein lijkt ze troonsafstand te moeten doen ten gunste van de wetenschappen.

Husserl wil van een dergelijke troonsafstand niet weten. Hij houdt vast aan het oorspronkelijke project van de filosofie dat door Plato in het westerse denken werd ingeplant en aan het

begin van de moderne tijd door Descartes is hernieuwd: de filosofie als *alomvattende* en *absolute* wetenschap. *Alomvattend* omdat de filosofie uiteindelijk alle afzonderlijke wetenschappen in één systematisch geheel wil omvatten en er de grondslagen voor wil leveren. *Absoluut* omdat zowel de grondslagen als de daarop verder gebouwde kennis voor geen enkele twijfel vatbaar zijn. Volgens Husserl is de westerse filosofie vanaf haar begin met vallen en opstaan op weg naar dit einddoel, en dat is – ook na de ‘eeuw van de wetenschappen’ – nog steeds het geval. Alleen: hoe waardevol de bijdragen van de grote filosofen uit de traditie en vooral van de filosofen van de moderne tijd ook zijn geweest, ze misten allemaal één bepaald inzicht waardoor zelfs zij uiteindelijk de weg zijn kwijtgeraakt. Husserl is zelf wél tot dat ene allesbepalende inzicht gekomen, en ziet zichzelf als een soort Columbus, een ontdekker van een nieuwe wereld: die van het *zuivere bewustzijn*.

Daarmee zijn we bij het kloppend hart van Husserls denken aangekomen. Maar om tot dat zuivere bewustzijn te komen, heb je eerst een methode nodig, en die heeft Husserl ontwikkeld. Die methode, die hij de *fenomenologische reductie* noemt, is het centrale, en meteen ook meest ingewikkelde deel van zijn denken. Voor Husserl is de toepassing van die methode bepalend voor het lot van de filosofie. En zelfs van de hele wereld. Want pas als we de wereld helemaal zullen begrijpen, door gebruik te maken van de methode van de fenomenologische reductie, kunnen we het ideaal van een rationele en liefdevolle wereld verwezenlijken.

De fenomenologische reductie heeft als doel de verschijnselen en begrippen die zich aan ons bewustzijn opdringen tot hun essentie te herleiden, te *reduceren*. Het centrale idee daarbij is dat de filosoof om tot het wezen van de dingen, ‘*zu den Sachen selbst*’, te kunnen doordringen, afstand moet nemen van alle overtuigingen, vragen en persoonlijke omstandigheden die hij in zijn bewustzijn aantreft. Hij moet die, zegt Husserl, ‘tussen haakjes plaatsen’. De vraag of de dingen die we waarnemen of zich aan ons bewustzijn opdringen wel echt bestaan; onze eigen vooroordelen, smaken, vragen en begoochelingen; zelfs de vraag of ik zelf wel echt besta. We zetten het allemaal *on hold*, we plaatsen het tussen haakjes. En door dat te doen, door als het ware op een bewuste en weloverwogen manier over al die vragen, overwegingen en overtuigingen heen te stappen, kunnen we tot het wezen der dingen doordringen. Alleen dan blijft de kern over en treedt het bewustzijn in zijn meest zuivere vorm op de voorgrond. Alleen dan kunnen we de *fenomenen* zoals we ze in dat zuivere bewustzijn aantreffen beschrijven en classificeren. Vandaar de naam fenomenologie, de leer van de fenomenen.

Met het risico de dingen veel simpeler voor te stellen dan Husserl ze bedoeld heeft, is het zuivere bewustzijn, de nieuwe wereld die Husserl heeft ontdekt, dan de plaats waar al die tot hun essentie herleide fenomenen zich manifesteren en zich tot elkaar verhouden. Die fenomenen manifesteren zich in eerste instantie als een onophoudelijke stroom waarnemingen, herinneringen, gedachten, waarderingen etc. Eigen aan al die gedachten en gewaarwordingen is dat ze steeds gericht zijn op *iets*. Ik wil *iets*, ik zie *iets*, ik herinner mij *iets*, ik voel *iets*...

Het zuivere bewustzijn bestaat dus pas dankzij het gegeven dat het zich altijd tot *iets* verhoudt, en ook die relatie probeert de fenomenologische reductie vast te leggen. De fenomenologie beschrijft nooit zomaar – ik roep maar wat – een praline. Wel beschrijft ze hoe de praline langs de verschillende zintuigen tot ons komt, wat precies het wezen van de praline uitmaakt, en hoe wij doorheen al deze ervaringen tot de onweerlegbare conclusie komen dat de praline ook echt bestaat en niet slechts ingebeeld is.

De methode van de fenomenologische reductie is in theorie bruikbaar in allerhande wetenschappelijke domeinen, maar is voor Husserl toch vooral bijzonder geschikt voor de filosofie. Meer nog, hij is de overtuiging toegedaan dat als de filosofie haar oorspronkelijke doel, een universele en absolute wetenschap worden, wil volbrengen, dat alleen kan met de fenomenologie als basis. Eenvoudig en snel zal dat niet gebeuren, want de fenomenologische filosofie is voor Husserl een echte ‘arbeidsfilosofie’, gestoeld op de onophoudelijke, minutieuze en steeds verder verfijnde beschrijving van de fenomenen van het zuivere bewustzijn. Dat vergt tijd, zorgvuldigheid en toewijding. Maar alleen op die manier kan de filosoof vat krijgen op de wereld om hem heen, zonder verstrikt te raken in de vragen waaraan de filosofie in de eeuwen voordien te veel tijd heeft verspild.

Bij leven publiceert Husserl vooral inleidende, eerder algemene teksten. Daarin legt hij onder meer uitvoerig de methodische grondslagen van de fenomenologie en de fenomenologische reductie vast. Maar hij heeft ook nog tienduizenden onuitgegeven pagina’s *onderzoeksmanscripten* in handschrift bewaard. Het gaat daarbij vaak om teksten waarin hij zich over

heel concrete onderwerpen buigt, en die volgens de fenomenologische methode onderzoekt en beschrijft. Het zijn in zekere zin praktijkvoorbeelden waarin de filosoof duidelijk maakt wat de fenomenologie allemaal impliceert, en hoe alomvattend de fenomenologische reductie als methode wel is. Het zijn veel meer dan zomaar wat losse notities in de marge van een groot filosofisch project. Ze behoren tot de kern van Husserls grote filosofische onderneming. Het is voor hem daarom bijzonder belangrijk dat die teksten worden bewaard, bestudeerd en uiteindelijk ook (voor of na zijn dood) worden gepubliceerd.

Pas dan zal de wereld ten volle de grootsheid van zijn fenomenologisch project begrijpen.